

s. 700; Suter, *Die Mathematiker*, s. 165). Çağmî'nin, Öklid'in geometrinin ilkele-rine dair kitabına yazdığı *Telhişu Kitâ-bi'l-Uşûl* adlı özetin yazma bir nüshası İrân'da Yezd'de Kitâbhâne-i Seryezdî'de bulunmaktadır (Kurbânî, s. 219; krş. Sez-gin, V, 115).

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'z-zunûn, II, 1819-1820; Suter, *Die Mathematiker*, s. 164-165; a.mlf., "Zur Frage über die Lebenszeit des Verfassers des *Mu-lakhkhaş fi al-ḥa'ah*, Maḥmūd İbn Muḥam-med İbn 'Omar al-Jaghminî", *ZDMG*, LIII (1899), s. 539-540; a.mlf. — J. Vernet, "Al-Djaghminî", *Et'â*(İng.), II, 378-379; Serkis, *Mu'cem*, I, 702; Brockelmann, *GAL*, I, 473, 624-625; *Suppl.*, I, 826, 865; Sezgin, *GAS*, V, 115; Ebû'l-Kâsım Kur-bânî, *Zindeğnâme-i Riyâzîdânân-ı Devre-i İslâmî*, Tahran 1986, s. 219-220; Sarton, *Intro-duction*, III/1, s. 699-700; Zübeyd Ahmed, *el-Âdâbü'l-'Arabîyye*, I, 175; Zirikî, *el-A'âm*, VIII, 59-60; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifin*, XII, 198; Nallino, "Zu Çağmî'nin Astronomie", *ZDMG*, XLVIII (1894), s. 120-122; [T. H.], "Çağmî'nin", *İA*, III, 323-324.

SADETTİN ÖKTEK

ÇAĞRI BEY

(ö. 451/1059)

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucularından.

Selçuklu hânedanına adını veren el-Melikü'l-Gâzî Selçuk'un torunu olup yak-laşık 380'de (990) doğdu. Babası Mîkâil b. Selçuk'un gayri müslim Türkler'e kar-şı çıktığı bir gazâda şehid düşmesi üze-rine kardeşi Tuğrul Bey'le birlikte de-deleri Selçuk'un himayesinde yetiştiler. Selçuk'un ölümünden sonra ailenin ba-şına töre gereğince büyük evlât olarak Arslan Yabgu geçti. Babaları Mîkâil'e bağlı küçük bir Türkmen (Oğuz) grubu-nun başında bulunan Çağrı Bey ile Tuğ-rul Bey Arslan Yabgu'ya zayıf bir bağla bağlı bulunuyorlardı. Çağrı ve Tuğrul beyler, kendilerine bağlı Türkmen top-luluğu ile amcaları Yûsuf Yınal ve Mû-sâ İnanç beylerle birlikte, daha önce, Sâ-mânîler'e yaptıkları yardım karşılığında aile reisi Arslan Yabgu'ya verilen Buha-ra'ya bağlı Nur kasabasına gelip orayı yurt tutmuşlardı. Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'ın Sâmânî Devleti'ne son ver-mesi üzerine Mâverâünnehir'de değişen siyasî şartlar dolayısıyla onların mütte-fiki olan Arslan Yabgu bu defa Karahan-lılar'la iş birliği yapmaya başladı. Bu sı-rada Karahanlı hükümdarlarından İlig Han Nasr'ın hücumuna uğrayan Çağrı ve Tuğrul beyler Buğra Han'ın hizmetine girmek zorunda kaldılar. Bu hizmet sı-

rasında Buğra Han hile ile Tuğrul Bey'i yakalatıp hapse attırdı. Bunun üzerine mevcut kuvvetleriyle birlikte derhal ha-rekete geçen Çağrı Bey Buğra Han'ın kendisine karşı da sevkettiği kuvvetleri bozguna uğratarak birçok Karahanlı ku-mandanını esir aldı; bunun üzerine Buğ-ra Han esir kumandanlarına karşılık Tuğ-rul Bey'i serbest bıraktı. Bu hadiseden sonra Çağrı ve Tuğrul beyler Buğra Han'ın hizmetinden ayrılarak tekrar Mâverâün-nehir'e döndüler. Öte yandan İlig Han Nasr'ın ölümünden (403/1012-13) son-ra Karahanlı Hükümdarı Arslan Han ta-rafından hapsedildiği yerden kaçan Ka-rahamlı şehzadesi Ali Tegin Arslan Yab-gu'nun yardımıyla Buhara'yı ele geçirip burada bağımsız bir Karahanlı Beyliği kurdu ve müttefiki Arslan Yabgu'nun kızıyla evlenmek suretiyle durumunu da-ha da kuvvetlendirdi. Bu sıralarda cere-yan eden hadiselerden Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı beyler arasında bir so-ğukluğun mevcut olduğu anlaşılmakta-dır. Nitekim Tuğrul ve Çağrı beyler Arslan Yabgu-Ali Tegin ittifakının dışında bırakılmıştır; hatta Selçuklu ailesinin arasındaki bu hoşnutsuzluk daha da ileri götürülmüş, Arslan Yabgu'nun da desteğini alan Ali Tegin Tuğrul ve Çağ-rı beylere karşı askerî harekâta girişe-rek onları kendisine tâbi olmaya zorla-mıştır. Bir yandan Buğra Han'ın, öbür yandan Ali Tegin'in saldırı ve baskıla-rı karşısında çok zor durumlara düşen Tuğrul ve Çağrı beyler kendilerine ye-ni bir yurt aramaya karar verdiler; bu sebeple Tuğrul Bey beraberindeki Türk-menler'le çöllere çekilecek, Çağrı Bey ise Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya bir keşif seferi yapacaktı. Çok geçmeden Çağrı Bey 3000 Türkmen atlısıyla Mâ-verâünnehir'den batı yönüne hareket etti. 1015 yılında, Gazneliler'in hâkimi-yetinde bulunan Horasan üzerinden vali Arslan Câzib'in takibine rağmen süratle geçip İrâk-ı Acem bölgesine girdi. Çağrı Bey'in bu geçişini haber alan ve bu sı-ralarda Hindistan'da bulunan Gazneli Mahmud ona engel olamadığı için Arslan Câzib'e son derecede kızmış ve onu şiddetle azarlamıştır. Çağrı Bey daha sonra harekâtına devam ederek Azer-baycan yoluyla Doğu Anadolu sınırlarını aşmış Van gölü havzasına girdi. İlk olarak Anadolu'ya giren ve özellikle Ermeni kaynaklarında kaydedildiği üzere "mız-rak, ok ve yaydan ibaret olan silâhları çekili, beli kemerli, uzun ve örülmüş saçlı, rüzgâr gibi uçan Türk atıları" karşısın-

da Bizans kumandanı Senekerim'in sev-kettiği kuvvetler "yağmur gibi atılan ok-lar" karşısında yeniliğe uğradılar. Böy-lece Van gölü havzasının büyük bir kıs-mı Çağrı Bey'in kontrolüne girdi. Daha sonra Çağrı Bey kuzeye yönelip Gürcü-ler'in oturdukları Nahçıvan taraflarına yürüdü. Bizans'ın Gürcü asıllı kumanda-nı Liparit'in savaşa cesaret edememesi üzerine Çağrı Bey bütün bölgeyi kolay-ca hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra Du-vin şehrinin güneyindeki Nig bölgesine yürüyerek kendilerine karşı koymaya ça-lışan Bizans kumandanı Vasak Pahlavu-ni'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Hat-ta bu kumandan bozgun sırasında ka-çarken Türk askerleri tarafından öldü-rüldü. Böylece Çağrı Bey Nig bölgesini istilâ etti. Netice itibarıyla Çağrı Bey, ile-ride yurt edinilmesi maksadıyla, başa-rıyla tamamladığı bu keşif seferi sonun-da yol boyunca aldığı takviyelerle birlik-te ancak 5000-6000 atlıyı bulan ve o devir için dahi küçük sayılabilen bir Türk kuvvetini Bizans'ın Doğu Anadolu'daki kuvvetlerinin durduramayacak bir dere-cede olduğunu böylece bizzat tesbit et-miş oldu. Çağrı Bey Arslan Câzib'in ta-kibinden maharetle sıyrıldı ve Azerbay-can - Horasan üzerinden Mâverâünne-hir'e dönüp kardeşi Tuğrul Bey'in yan-na gitti (1021). Yaptığı keşif seferi hak-kında ona bilgi verirken, "Biz buradaki çok güçlü Karahanlı ve Gazneli devletle-riyle mücadele edemeyiz, ancak Hora-san, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gi-dip oralarda hükümrân olabiliriz; zira oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım" diyerek onu batı yönüne harekete teşvik etti.

Arslan Yabgu-Ali Tegin ittifakı neti-cesinde Mâverâünnehir'de Karahanlı ve Gazneliler'e karşı üçüncü bir siyasî-as-kerî kuvvet meydana gelmişti. Bu du-rum, Hârizm'e hâkim olan Gazneliler'le Mâverâünnehir'de kendilerine karşı her-hangi bir rakip görmek istemeyen Kara-hanlılar'ı endişeye sevketti. Bu sırada Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Sultanı Mahmud Semerkant yakınlarında bir toplantı yaparak (416/1025) Arslan Yabgu ve Ali Tegin'in ber-taraf edilmesini ve Amuderya'nın (Cey-hun) iki devlet arasında sınır olmasını kararlaştırdılar. Alınan bu kararları der-hal uygulamaya koyan Sultan Mahmud Arslan Yabgu'yu davet ettiği bir ziyafet-te hile ile tutuklatıp Hindistan'da Keş-mir'e giden geçitteki sarp bir tepe üze-rinde bulunan Kâlıncâr Kalesi'nde hap-

ÇAĞRI BEY

se attırdı ve çok geçmeden de ona ait Oğuzlar'ı Horasan'a nakletti. Bunun üzerine Tuğrul ve Çağrı beyler Selçuklu ailesinin ve dolayısıyla Oğuzlar'ın fiili reisleri oldular, yabguluğa da Mûsâ İnanç Bey'i seçtiler. Fakat kısa bir süre sonra Selçuklular'ı tam mânasıyla bertaraf etmek isteyen Sultan Mahmud bu defa Tuğrul ve Çağrı beylere bir elçi gönderip kendilerine yurt verme teklifinde bulundu. Ancak onlar amcaları Arslan Yabgu'nun âkibetine uğramamak için sultanın bu hileli teklifini reddettiler. Öte yandan Selçuklu ailesini birbirine düşürmek isteyen Ali Tegin, Yûsuf Yinal'a bir elçi ve hediyeler göndererek kendisine Selçuklu yabgusu unvanını verme teklifinde bulduysa da başta Tuğrul ve Çağrı beyler olmak üzere Selçuklu ailesinin diğer ileri gelen beyleri buna imkân vermediler. Bunun üzerine Ali Tegin, Alp Kara kumandasında sevkettiği büyük bir kuvvetle Selçuklular'a bir baskın yaptırdı; çarpışmalarda Yûsuf Yinal ve birçok Selçuklu beyi öldürüldü. Fakat kısa zamanda toparlanan Selçuklular bilhassa Çağrı Bey'in sevk ve idaresindeki kuvvetlerle karşı saldırıya geçerek Alp Kara kumandasındaki Ali Tegin'in ordusunu yenilgiye uğrattılar, çarpışmalarda Alp Kara ve pek çok Karahanlı emiri öldürüldü. Buna rağmen Ali Tegin'in devamlı baskı ve saldırıları karşısında çok zor durumda kalan Tuğrul ve Çağrı beyler kendilerine tâbi Türkmen kitleleriyle Ali Tegin'in kendilerine verdiği topraklardan ayrılıp Hârizm Valisi Hârûn'dan askerî yardım karşılığında elde ettikleri Ribât-ı Mâş ve Şurâhân'a gidip yerleştiler (423/1032). Bunu haber alan Selçuklular'ın eski düşmanı Cend Emîri Şahmelik kurban bayramında Selçuklular'a âni bir baskın yaparak 8000 kişiyi öldürdü ve pek çok kişiyi de esir aldı (Zilhicce 425/Ekim 1034). Artık Hârizm'deki yurtlarında da oturma imkânı kalmayan Tuğrul ve Çağrı beylerin idaresindeki Selçuklular (10.000 muharip atlı) 1035 yılının ilkbaharında Gazneli hâkimiyetinde bulunan Horasan'a göç ederek Merv, Serahs ve Ferâve arasındaki topraklara Gazneliler'den izin almaksızın yerleştiler; Gazne Valisi Ebû'l-Fazl Sûrî'ye başvurarak yurtsuz ve çaresizlik yüzünden Hosaran'a gelmek zorunda kaldıklarını söylediler ve ondan askerî hizmet karşılığında oturdukları toprakların kendilerine tahsis edilmesi hususunda Sultan Mesud nezdinde tavassutta bulunmasını istediler. Durumun kendisine arz edilmesi üzerine Sultan Me-

sud, Hâcib Beg Togdı (Beydoğdu) kumandasında sevkettiği bir ordu ile Selçuklular'a karşı askerî harekâta başladı. Nesâ yöresindeki Hisâr-ı Tâk'ta yapılan şiddetli bir savaş sonunda, özellikle Çağrı Bey'in büyük askerî kabiliyeti sayesinde Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı (426/1035). Bu yenilgi üzerine Sultan Mesud Selçuklu başbuğlarına Merv valisiyle gönderdiği bir menşurla Tuğrul Bey'e Nesâ'yı, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Mûsâ Yabgu'ya da Ferâve'yi "dihkân" unvanıyla dirlik (iktâ) olarak verdi. Bununla beraber Selçuklular'la Gazneliler arasında düşmanlık havası esmekte ve her iki taraf da birbirlerine karşı güven duymamakta idiler. Bilhassa Selçuklular kendilerine katılan çok sayıdaki Türkmen dolayısıyla Gazneliler'den askerî hizmet karşılığında yeni topraklar istemekte, ayrıca da Karahanlı Hükümdarı Buğra Han ve Hârizmşah İsmâil ile siyasî ilişkilerde bulunmakta idiler. Bütün bu olayları yakından takip eden Sultan Mesud, Selçuklular'ı Horasan'dan çıkarmak amacıyla Hâcib Subaşı kumandasında Horasan'a bir ordu gönderdikten başka ikinci bir orduyu da Herat'a sevketti. Subaşının Serahs'a yürümesi üzerine endişeye kapılan Tuğrul ve Çağrı beyler bütün ağırlıklarını Merv çölüne gönderdiler, hatta Horasan'ı terkedip başka bir yurt aramayı bile düşündüler. Bu sıralarda Çağrı Bey Merv'in kuzey yörelerinde bir kısım Gazneli kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra Merv'i fethederek "melikülmülük" unvanıyla adına hutbe bile okutmuştu (428/1037). Merv'in düşmesi üzerine süratle Selçuklular'a saldırıya geçen Subaşı, Selçuklu başbuğlarının kumandasındaki Türkmen kuvvetleriyle Serahs yakınlarında Talhâb yöresinde savaşa girdi. Burada iki gün devam eden şiddetli bir savaş sonunda yine Çağrı Bey'in mâhirâne manevraları ve yiğitlikleri sayesinde Gazne ordusu ikinci defa kesin olarak yenilgiye uğratıldı (Zilkade 429/Ağustos 1038). Kazandıkları bu ikinci zafer sonunda Selçuklular bağımsızlığa kavuştular; eski Türk devlet geleneğine göre Tuğrul Bey "es-Sultânü'l-muazzam" unvanıyla devletin hukukî ve fiili başkanı olarak Nişâbur'a, Çağrı Bey Merv'e ve Mûsâ Yabgu da Serahs'a hâkim ve sahip oldular. Böylece Horasan'da Gazne hâkimiyeti artık tamamen sona erdi.

Selçuklular karşısında kaybettiği iki savaştan sonra bölgedeki siyasî ve askerî durumu ciddi şekilde sarsılan Sul-

tan Mesud 50.000 kişilik bir orduyla Selçuklular'a karşı yeni bir harekâta başladı. Bu sırada Tâlikân, Fâryâb, Şuburkân ve yöresinin fethiyle meşgul olan Çağrı Bey sultanın bu harekâti üzerine Serahs'a geldi; daha sonra Tuğrul Bey ve Mûsâ Yabgu da buraya gelip savaş hazırlıklarına başladılar. Fakat Serahs'ta yapılan bir savaş meclisinde başta Tuğrul Bey olmak üzere Selçuklu başbuğları çok büyük ve güçlü Gazne ordusuna karşı savaşacak durumda olmadıklarını ileri sürerek daha batıdaki Rey, Cürçân, Cibâl ve ardından da Azerbaycan taraflarına çekilme teklifinde bulundular. Fakat Çağrı Bey Horasan'ın asla terkedilmemesini, başka bölge ve ülkelerde tutunabilmenin çok zor olduğunu, büyük Gazne ordusu karşısında üçüncü defa zafer kazanacaklarını söyleyerek savaşmayı teklif etti. Onun bu fikrinin diğer Selçuklu reisleri tarafından da kabul edilmesi üzerine Gazne ordusuyla savaşa girildi (Ramazan 430/Mayıs-Haziran 1039). Ancak Çağrı Bey'in büyük gayretine rağmen Selçuklu kuvvetleri yenilgiye uğrayıp çöllere çekilmek zorunda kaldılar. Bununla beraber Selçuklu atlıları Gazne ordusunu yıpratma hücumlarında bulunuyorlardı. Çok geçmeden de Selçuklu reisleri Gazneliler'le geçici bir barış antlaşması imzaladılar. Böylece her iki taraf da kesin sonuçlu bir savaşa hazırlanma imkânı elde etmiş oldu. Nitekim bir müddet sonra Sultan Mesud 100.000 atlı ve yayadan oluşan devrin en büyük ordusuyla Selçuklular'a karşı yeniden harekete geçti. Bunu haber alan Selçuklu başbuğlarının bu ciddi ve tehlikeli durum karşısında Batı İran'a çekilme fikri yine Çağrı Bey tarafından şiddetle reddedildi ve onun, çöl yoluyla gelmekte olan yorgun ve ağır Gazne ordusuna karşı zaferi kazanabilecekleri fikri diğer Selçuklu reisleri tarafından bu defa da kabul edildi. Merv - Serahs arasında bulunan Dandanakan'da cereyan eden meydan savaşında büyük Gazne ordusu kesin ve ağır bir yenilgiye uğratıldı (8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040). Bu savaşta Selçuklu ordusunun başkumandanı olan Çağrı Bey mâhirâne bir taktik uygulamış, yiğitlik göstermiş ve dolayısıyla zaferin kazanılmasında en büyük âmil olmuştur. Bu savaş sonunda, Türk - İslâm ve dünya tarihinde çok büyük roller oynayacak olan Büyük Selçuklu Devleti Horasan'da kurulmuştur. Savaştan hemen sonra toplanan kurultayda alınan kararlara göre Tuğrul Bey sultan olarak baş-

şehir Nişâbur'da oturacak ve batıdaki ülkelerin fethiyle uğraşacak, Çağrı Bey melik ve ordu kumandanı sıfatıyla idare merkezi olan Merv'de ikamet edecek ve Serahs, Belh ile Ceyhun-Gazne arasındaki memleketlerin fethiyle meşgul olacaktı. Mûsâ Yabgu ise merkezi Herat olmak üzere Sistan'a kadar uzanan memleketlerin fethini üzerine alacaktı. Çağrı Bey, sultana tâbi diğer Selçuklu melikleri gibi idaresinde bulunan memleketlerde Sultan Tuğrul adına hutbe okutup para bastırabilecek, sarayının kapısında günde üç defa nevbet çaldırabilecek ve başında hükümdarlık âlâmetlerinden olan çetr taşıyabilecekti.

Dandanakan Zaferi'nden bir süre sonra Merv'de toplanan büyük kurultayda tesbit edilip kararlaştırılan fetih planları uyarınca Çağrı Bey derhal ordusuyla harekete geçerek Cüzcân, Bâdgîs, Huttalan ile Tohâristan'ın diğer şehir ve kalelerini birer birer fethetti. Ancak bu sırada Çağrı Bey hastalanmış ve fetihlere devam edemez olmuştu. Bunu fırsat bilen Gazneli Sultanı Mevdûd, Belh ve Tohâristan'ı geri almak maksadıyla harekâta başladiysa da Çağrı Bey oğlu Alparslan'ı bir miktar kuvvetle ona karşı sevketti; Alparslan çıktığı bu ilk seferde Gazne kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bir süre sonra iyileşen Çağrı Bey oğlu Alparslan'la beraber Horasan'ın savunması bakımından önemli olan Tirmiz üzerine yürüyüp şehri kuşattı. Çağrı Bey şehrin valisi meşhur tarihçi Ebû'l-Fazl el-Beyhakî'ye bir mektup gönderip Gazneli Devleti'nin hâkimiyetinin artık sona erdiğini, bu sebeple onlardan yardım alamayacağını bildirerek kalenin teslimini istedi. Durumu takdir eden vali Beyhakî Tirmiz'i Çağrı Bey'e teslim edip Gazne'ye döndü. Çağrı Bey Tirmiz'in fethinden sonra Belh, Kubâdiyan, Vaḥs, Velvâlic şehirleriyle bütün Tohâristan'ı fethetti ve bu şehirlerin ve Tohâristan'ın idaresini oğlu Alparslan'a bıraktı.

Selçuklular'ın amansız düşmanı Cend Emîri Şah Melik, kalabalık bir orduyla Hârizmşah İsmâil'in idaresindeki Hârizm'e saldırıp şehri ele geçirdi (Cemâziyelâhîr 432/Şubat 1041). Bunun üzerine Gazneliler'le mücadeleyi bırakan Çağrı Bey, bir kısım kuvvetleriyle Şah Melik'in önünden kaçıp Selçuklular'a sığınan İsmâil'i de yanına alarak Hârizm'e yürüyünce Şah Melik Hârizm'den çekildi. Fakat bir süre sonra yeniden Hârizm'e gelip idareyi eline alması üzerine Çağrı Bey Tuğrul Bey'le birlikte Hârizm'e yürüdü. Çok geç-

meden Ürgenç'te (Gürgenç) kuşatılan Şah Melik kuşatmadan güç de olsa kurtulup Gazneliler'e sığındı. Böylece Çağrı Bey'in kazandığı başarı sayesinde Hârizm Selçuklu Devleti'ne tâbi bir eyalet haline getirildi (434/1043). Bu seferden sonra Çağrı Bey, Horasan'ı Selçuklular'dan geri almak maksadıyla Karahanlı Hükümdarı Arslan Han ve Büveyhî Hükümdarı Ebû Kâlicâr ile bir ittifak yaparak harekâta hazırlanan Gazneli Sultanı Mevdûd ve mütteliklerine karşı savunma tedbirleri aldı. Fakat Mevdûd'un ölümü ve Büveyhî kuvvetlerinin de çöl yolunda telef olması üzerine ciddi bir savaş yapılmadı. Bu arada Çağrı Bey'in sevkettiği kuvvetler, Hârizm'e saldıran Gazneli taraftarı Kıpçak Emîri Haşkâ'yı Ürgenç'te yenilgiye uğrattı. Bir müddet sonra Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Tirmiz'e yürüyüp şehri tahrip ve yağma etti, daha sonra da Belh ve Tohâristan'ı almak üzere Ceyhun'u geçti. Bunun üzerine Çağrı Bey oğlu Alparslan'ı ona karşı sevketti. Ancak savaşı göze alamayan Arslan Han Çağrı Bey'e başvurup barış isteğinde bulundu. Yapılan müzakerelerden sonra Çağrı Bey onunla Horasan'a ve diğer Selçuklu memleketlerine saldırmaması şartıyla bir barış imzaladı. Bir müddet sonra Çağrı Bey Büveyhîler'in idaresinde bulunan Kirman'a bir miktar kuvvetle oğlu Kavurd Bey'i gönderdi.

Mûsâ İnanç Yabgu ve hayatta kalan tek oğlu Böri Sistan'da tam mânâsıyla bir hâkimiyet ve idare kuramamışlar ve zaman zaman vuku bulan Gazneli saldırılarını da önleyememişlerdi. Bu durum, Çağrı Bey'in herhangi bir idarî sahası bulunmayan oğlu Yâkûti'nin dikkatini çekmekteydi. Yâkûti babasına ve Sultan Tuğrul Bey'e başvurarak Sistan'ın idaresinin kendisine bırakılmasını talep etti. Bu hususta babasının onayını alan Yâkûti derhal Mûsâ Yabgu'nun veziri Ebû'l-Fazl'dan Sistan'ın kendisine teslimini istedi ve reddedilmesi üzerine de kuvvetleriyle birlikte Sistan'a yürüdü. Ayrıca Çağrı Bey de vezirden kendi adına hutbe okutturmasını talep etti. Bunun üzerine Mûsâ Yabgu Sultan Tuğrul'a müra-caatta bulunarak ondan memleketlerinin istilâsına engel olmasını rica etti. Sultan Tuğrul Mûsâ Yabgu, veziri Ebû'l-Fazl ve Sistan halkına gönderdiği bir menşurda Sistan'ın istilâsını doğru bulmadığını ifade ettikten başka Çağrı Bey'e de giriştiği bu hareketlerinin Merv'de alınan büyük kurultay kararlarına aykırı olduğunu sert bir dille bildirdi. Bunun

üzerine Mûsâ Yabgu, oğlu Böri'yi bir miktar kuvvetle Sistan'a göndererek bölgeyi Çağrı Bey'in idarecilerinden teslim aldı (448/1056). Böylece Sistan meselesi barış yoluyla çözümlenmiş oldu. Öte yandan Gazne hükümdarı olan Abdürreşid Sistan'ı geri almak için hâcibi Tuğrul'u bir miktar kuvvetle sevketti; ancak Tuğrul Mûsâ Yabgu'nun kuvvetlerine yenilince Gazne'ye gelip Sultan Abdürreşid'i bertaraf edip Selçuklular'a tâbi olarak Gazne Devleti'ne hâkim oldu. Fakat çok geçmeden Gazneli kumandanlardan Kırğız (Hırhîz) karşı harekete geçerek Tuğrul'u öldürüp yerine Ferruhzâd'ı Gazne tahtına oturttu. Bu sıralarda Çağrı Bey Büst şehrine kadar olan Gazne topraklarını fethettiyse de Kırğız karşısında yenilgiye uğrayıp Horasan'a çekildi. Babasının bu yenilgisi üzerine Alparslan, atabegi Külsarığ ile birlikte babasından izin alarak derhal karşı saldırıya geçip Ferruhzâd'ın sevkettiği Gazne kuvvetlerini hezimete uğrattı. Bu hadiseden sonra Ferruhzâd'ın öldürülmesi üzerine Gazne tahtına geçen İbrâhim ile bir barış antlaşması yaptı (451/1059).

Çağrı Bey, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş mücadelesinde daima birlikte hareket ettiği kardeşi Sultan Tuğrul'u çeşitli vesilelerle desteklemişti. Bu arada Çağrı Bey, ağır hasta olmasına rağmen, saltanat iddiasıyla isyan edip Sultan Tuğrul'u Hemedan'da kuşatan İbrâhim Yınal'a karşı derhal oğulları Alparslan, Kavurd ve Yâkûti kumandasında kalabalık bir kuvvetler Rey yöresinde tutuştukları bir savaşta İbrâhim Yınal'ı bozguna uğrattılar; esir alınan İbrâhim Yınal ve yeğenleri muhasaradan kurtarılan Sultan Tuğrul'a teslim edildiler (Cemâziyelâhîr 451/Temmuz-Ağustos 1059). Çağrı Bey aynı yıl Serahs'ta vefat etti. Kaynaklarda vefatının 452 (1060) yılında olduğu da kaydedilmiştir. Naaşı daha sonra sultan olan oğlu Alparslan tarafından Merv'de inşa edilen türbesine nakledildi. Çağrı Bey'in Alparslan, Kavurd, Yâkûti, Süleyman, İlyas, Arslan Argun adlarında altı oğlu ve dört kızı vardı. Kızlarından Abbâsi Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın karısı Hatice Arslan ile Safiyye Hatun'un adları bilinmektedir. Kaynaklar Çağrı Bey'den âdil, faziletli, dindar ve merhametli bir kişi olarak söz ederler. Çağrı Bey cesur ve kabiliyetli bir kumandan, küçük kardeşi Tuğrul Bey'in devlet reisliğine rıza gösterecek kadar fedakâr ve mütevazî bir insandı.

ÇAĞRI BEY

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Abdülcebbâr el-Uttî, *Târîhu'l-Yemînî*, Kahire 1287; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, bk. İndeks; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. M. Kazvinî), Tahran 1315; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî* (nşr. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1368, II, 693, 715, 729, 751; III, 881, 883-884, 897-901, 905-906, 920, 936, 949, 953, 958-959, 976, 978, 983, 986, 1112; Râvendî, *Râhatü's-südûr* (Ateş), I, 83, 92, 98-102, 114, 176; *Ahbarü'd-devleti's-Selçukîyye*, s. 4-5, 7-13, 17, 18, 22, 26-29, 33, 85, 194; Bûndârî, *Zübdetü'n-nusrâ* (Burslan), s. 5, 6, 8, 13, 15, 26, 46, 188, 233; *Târîh-i Sîstân* (nşr. Melikü's-şuarâ Bahâr), Tahran 1314 hş., s. 364-366, 370, 374-375, 378, 380-381, 390; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân* (nşr. Ali Sevîm), Ankara 1968, s. 2, 44, 61, 102; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l- taleb*, s. 16, 32-33, 66, 69, 90; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 249, 251; Reşîdüddin, *Câmi'ü't-tevârîh* (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960, s. 12-13, 15-16, 19-21, 42, 96; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Browne), s. 355, 398, 427-428, 430; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XVIII, 106; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu-Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 259-274; a.m.f., "Selçuklular", *İA*, X, 357-364; a.m.f., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, XIII (1958), 120-122, 124; O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches Oguzischen Yabgu", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 11, 30, 37, 41, 49, 50-70, 88, 94, 96, 99-103, 130-131, 206, 210; Barthold, *Türkistan*, s. 317, 320, 324, 327, 329, 334, 357; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul 1976, s. 1-22, 27, 35, 40, 43, 63-64; a.m.f., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1989, I, 32, 34, 35, 96-98, 110-115, 127-130, 271, 273, 278, 326-328; Erdoğan Merçil, *Gazneli Mahmud*, Ankara 1987, bk. İndeks; Mükrimin H. Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, 324-328.

ALİ SEVİM

ÇAĖH-İ BÂBİL

(چاه بابل)

Divan edebiyatında kullanılan bir remiz.

Farsça çâh (kuyu) kelimesi divan edebiyatında bir remiz olarak tek başına kullanıldığı gibi çâh-ı Bâbil, çâh-ı Yûsuf, çâh-ı zenah gibi tamlamalar halinde de kullanılmıştır.

Çâh-ı Bâbil, Hârût ile Mârût adlı iki meleğin Zühre adındaki bir kadına âşık olduktan sonra onun tuzağına düşüp ilâhî emre karşı gelmeleri yüzünden içinde asılarak ceza gördükleri bir yer olarak zikredilir. Vehbî'nin, "Çâh-ı Bâbil'de olan iki melek / Biri Hârût u birisi Mârût" beytiyle, Hamdullah Hamdî'nin, "Aşkır bî-karâr eden feleği / Çâh-ı Bâbil'de bend eden meleği" beyti bunu ifade eder. As-

lında İsrâiliyat'tan olan ve bazı İslâmî kaynaklara da giren rivayetlere göre bu kuyu ayrıca Hârût ile Mârût tarafından çeşitli sihirlerin öğretildiği bir yer olarak da tanınmaktadır.

Şark-İslâm edebiyatlarında Hârût-Mârût, Zühre, cadı, efsun, sihir, fitne vb. ile birlikte telmih, teşbih veya tenâsüp yoluyla kullanılmaktadır. Divan şiirinde çâh-ı Bâbil, sevgilinin Hârût ile Mârût'tan büyü öğrendiği yer olarak da geçer. Ayrıca sevgilinin yüzündeki çukur yerler, gözler, özellikle de gamzeler ve çene çukuru (çâh-ı zekan, zenah / zeneh, zenahdân) âşığı büyüleyen birer büyü kuyusu gibi düşünülererek çâh-ı Bâbil'e teşbih edilir. Aynı'nin, "Fitne neşr etti cihâna hat-ı pür-âşûbun / Hârût-ı ham-ı zülfe mekân çâh-ı zekan" ve Hâyâlî Bey'in, "Ol zenah mı yâ rasad-gâh-ı sipihr-i izz ü nâz / Yâ çeh-i Bâbil-sitân yâ Yûsuf'a zindân mıdır" beyitleri bu düşüncenin bir ifadesidir. Ayrıca sevgilinin âşığı büyüleyen saçı ile benleri de Hârût ile Mârût'u temsil eder (ayrıca bk. BÂBİL [Bâbil Kuyusu]).

BİBLİYOGRAFYA :

Dihhudâ, *Luğatnâme*, X, 81; Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 223-225; Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü*, İstanbul 1954, s. 54; Mehmed Çavuşoğlu, *Necatî Bey Divânı'nın Tahlii*, İstanbul 1971, s. 29, 179; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 15, 83; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara 1979, s. 139, 151, 156; Cemâl Kur-naz, *Hayâlî Bey Divânı (Tahlii)*, Ankara 1987, s. 274; Sargon Erdem, "Bâbil", *DİA*, IV, 394-395.

İSKENDER PALA

ÇAĖH-İ YÛSUF

(چاه يوسف)

Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından içine atıldığı kuyu.

Bî'r-i Yûsuf da denilen bu kuyunun Ürdün civarında olduğu, bazı rivayetlerde içinde su ile birlikte yılan, akrep gibi haşaratın da bulunduğu, bazılarında ise her türlü haşarat ve vahşi hayvanın yaşadığı kör bir kuyu olduğu, ancak buraya atıldığından bunlardan hiç birisinin Yûsuf'a dokunmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca Yûsuf'un bu kuyuda üç gün kaldığı ve devamlı surette esmâ-i hüsnâyî okuduğu da belirtilmektedir. Kardeşleri tarafından içine atıldıktan sonra bir müddet bu kuyuda kalan Yûsuf'u oradan geçen bir kervanın sakası çıkar-mış ve Mısır'a götürmüştür.

Hz. Yûsuf'un kuyuya atılması hadise-si bütün Şark İslâm edebiyatlarında ol-

duğu gibi divan edebiyatında da geniş bir şekilde işlenmiştir. Konuya yaklaş-ma ve konuyu işleyiş tarzı bakımından iki ayrı grupta ele alınabilecek olan bu hadise, Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinde eserin bir bölümü olarak çok defa müs-takil başlıklar altında işlenmiştir (bk. Yah-yâ Bey, s. 33, 41). Diğer taraftan olay pek çok beyitte hikâyeye, teşbih ve mecazlar halinde anılmış ve mazmun olarak kul-lanılmıştır. Bu tür beyitlerin birçoğunda Yûsuf'un içine atıldığı kuyu sevgilinin çene çukuru (çâh-ı zekan) ile eş anlamda ele alınır. Âşık sevgilinin çene çukurunu arzularken gerçekte içinde Yûsuf'un (sev-gili) bulunduğu çâh-ı Yûsuf'a can atmaktadır. Çünkü âşıkın canı ve gönlü zaten o kuyudadır. Aşk Zeliha, güzellik Mısır, can da kuyuya düşen bir Yûsuf'tur. Şey-hülislâm Yahyâ'nın, "Şebnem gibi dil gon-ca-i handânına düştü / Yûsuf gibi can çâh-ı zenahdânına düştü" beyti bu kla-sikleşmiş temayı ifade eder.

Çâh-ı Yûsuf'un konu edildiği beyitler-de telmih, teşbih ve tenâsüp sanatları-na da sık sık rastlanır. Mesnevilerde ise konu çok defa hikemî-didaktik söyleyiş-ler içinde ifade edilir. Kardeş dahi olsa insanoğluna güven olmayacağını anlatan irsâl-i meseller için çâh-ı Yûsuf motifi pek uygundur. Hâşimî'nin, "Yûsuf dahi olan düşürürler seni çâha / Eb-nâ-yı zamânın işi ihvâna cefâdır" beytiyle Seyyid Vehbî'nin, "Baba nasihatdır mekr-i hişten hazer et / Eden fütâde-i çeh Yûsuf'u birâderidir" beyti bu düşün-cenin ifadesidir. Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinde çâh-ı Yûsuf hakkında ayrıntılı tasvirlerle de konudan çıkarılması gereken ibretler de yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ Bey, *Yûsuf ve Zeliha* (nşr. Mehmed Çavuşoğlu), İstanbul 1979, s. 33-35, 41-43; İsmâil Hakkî Bursevî, *Râhu'l-beyân*, İstanbul 1970-71, IV, 223; Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 114-115; Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü*, İstanbul 1954, s. 54, 288; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 28, 271, 428; Kemal Eraslan, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara 1983, s. 400-401.

İSKENDER PALA

ÇAĖA BEY

(ö. 488/1095 [?])

İzmir ve civarındaki adalarda hâkimiyet kuran ilk Türk beyi.

Ege sahillerinde denizcilik faaliyetleri-ne girişen ilk Türk beylerinden olup kaynaklarda hakkında çok az bilgi vardır. *Dânişmendnâme*'de Oğuzlar'ın Çavul-